

ἄλυτον αἰνίγμα, ἀκατάληπτον εἰς τὰ σχέδιά του, τὸ ὁποῖον οἱ ἄνθρωποι δὲν θὰ κατορθώσουν ἴσως ποτὲ νὰ ἐξηγήσουν».

Δ'

Μὲ τὰς οὐτοπίας του, καὶ μὲ ἐκείνας ἀκόμη, αἱ ὁποῖαι ἀντιφάσκουν πρὸς τὴν φύσιν τῆς ὁποίας ἐπεκαλεῖτο τὴν προστασίαν, ὁ Ρουσσῶ ἐξυπηρέτησε τὴν ἐπιστήμην καὶ τὴν τέχνην τῆς ἀγωγῆς. «Αἱ πλάνας του, εἶπεν ὁ Πάτερ Ζιράρ, εἶνε καὶ αὐταὶ ἐπίσης σωτήριοι γνῶμαι». Κατασείων βιαίως τὰς ἐκ παραδόσεως συνηθείας ἐξύπνησε τὰ πνεύματα, τὰ κοιμισμένα ἀπὸ τὴν καθιερωμένην τάξιν καὶ μὲ τὰς πλάνας τῆς φαντασίας του ὑπέβαλε, παρεσκεύασε λύσεις ὀρθὰς καὶ πρακτικὰς.

Ἄλλ' ὁ «Αἰμύλιος» περιέχει ἐπίσης καὶ εἰς μέγαν ἀριθμὸν, ἐπὶ τῶν διαφόρων μερῶν τῆς ἀγωγῆς, ἀπόψεις γενικὰς καὶ ἀληθείας λεπτομερειῶν τὰς ὁποίας δύναται τις ν' ἀποδεχθῆ εὐθὺς ἀμέσως σχεδὸν ἄνευ ἐπεξεργασιῶν ὀλοκλήρους δέσμας ἀνθέων, τὰ ὁποῖα δὲν θὰ παύσουν ἀπὸ τοῦ νὰ βλαστάνουν τοῦ λοιποῦ εἰς τὸν κῆπον τῆς ἀγωγῆς. Πόσοι εὐγλωττοὶ λόγοι, προερχόμενοι ἀπὸ τὸν «Αἰμύλιον» γεμίζουν πάντοτε τ' αὐτιά μας; Πόσα παραγγέλματα τὰ ὁποῖα ἦσαν νέα κατὰ τὸ 1762 καὶ τὰ ὁποῖα, καταντήσαντα σχεδὸν τετριμμένα, σήμερον ἀποτελοῦν τρέχοντα νομίσματα τῆς παιδαγωγικῆς μας; Καὶ ἀπὸ πόσα ἄλλα, ἀδίκως παρημελημένα, δὲν ἔχομεν νὰ ἐπωφεληθῶμεν; Εἶνε σήμερον συνειθισμένον νὰ συνιστῶμεν τὴν φυσικὴν ἀγωγὴν. Καὶ ὁ Ρουσσῶ δὲν εἶνε ποσῶς ὁ πρῶτος ἀπὸ τοὺς συγχρόνους, ὁ ὁποῖος, ἐπιστρέφων εἰς τὰ ἀρχαῖα ἤθη παραινεῖ τὴν νεότητα πρὸς τὰς ἀσκήσεις τοῦ σώματος. Δέκα ἔτη πρὶν ὁ Τυργκὸς ἔγραφε: «Ἐχομεν λησμονήσει πρὸ πάντων ὅτι ἡ διαμόρφωσις τοῦ

σώματος αποτελεί μέρος τῆς ἀγωγῆς». Ὁ Ρουσσῶ, εἰς τὸ κεφάλαιον τοῦτο, παραπέμπει τὸν ἀναγνώστην του εἰς τὸν Μονταίνιον καὶ τὸν Λόκκε καὶ θὰ ἤμποροῦσε νὰ τὸν παραπέμψῃ ἐπίσης εἰς τὸν Ραμπελαί. Δὲν εἶνε ὀλιγώτερον ἀξιέπαινος, ὅτι μὲ τὴν σειράν του ἐπέμεινε πολὺ εἰς παραγγέλματα, περισσότερον πολλάκις συνιστώμενα, ἢ ἐφαρμοζόμενα. Ἄς τοῦ ὀφείλομεν χάριν ὅτι εἰσῆλθεν εἰς ἀκριβολόγους λεπτομερείας περὶ τῶν ἐνδυμάτων, περὶ τῆς διαρκείας τοῦ ὕπνου, περὶ τῆς τροφῆς, ἀνοίγων οὕτω τὸν δρόμον εἰς τοὺς παιδικοὺς ὑγεινολόγους.

Ὁ Αἰμίλιος πρέπει νὰ προσπαθήσῃ «νὰ συνδυάσῃ τὸ πνεῦμα ἐνὸς σοφοῦ καὶ τὴν βώμην ἐνὸς ἀθλητοῦ». Πρέπει νὰ σκέπτεται ὡς φιλόσοφος καὶ νὰ ἐργάζεται ὡς χωρικός. Ἡ ἀσκήσις τοῦ σώματος δὲν βλάπτει τὰς λειτουργίας τοῦ πνεύματος. Αἱ δύο αὗται ἐνέργειαι πρέπει νὰ βαδίζουσιν ἐκ συμφώνου. Ἄφου τὰ σπὸρ δὲν ἦσαν τῆς μόδας εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Ρουσσῶ δὲν θὰ ἤμποροῦσε κανεὶς νὰ τὸν μεφθῇ ὅτι ἐνῶ προεἶδε τὴν Γαλλικὴν ἐπανάστασιν δὲν προεἶπεν ἐξ ἴσου τὸν θρίαμβον τοῦ φουτ—μπῶλ. Τοῦλάχιστον συνιστᾷ τὸ κολύμβημα, τὸ ὁποῖον ὅλος ὁ κόσμος ἤμπορεῖ νὰ μάθῃ. Ἡ ἵππασία παραμερίζεται ὡς πολὺ δαπανηρά. Εἴκοσι ἐτῶν ὁ Αἰμίλιος μολαταῦτα ἵππεύει, χωρὶς νὰ παύσῃ τοὺς μικροὺς πεζοὺς περιπάτους. Ὁ Ρουσσῶ ὁ ὁποῖος εἶχε διασχίσει πεζὸς τὴν Γαλλίαν, ἀπὸ Παρισίων εἰς Λυὼν δὲν ἦτο δυνατόν παρὰ νὰ συστήσῃ τὰς ἀσκήσεις τῆς πεζοπορίας. Ἄλλ' ὁ Ρουσσῶ σκέπτεται πρὸ πάντων τὸ μικρὸ παιδί. Πρὶν μάθῃ ἀκόμη νὰ βαδίζῃ θὰ τὸ ὀδηγοῦν καθημερινῶς εἰς τοὺς ἀγρούς, εἰς τὰ λειβάδια διὰ νὰ παίξῃ, διὰ νὰ τρέξῃ ἐκεῖ μόλις δυνηθῇ. Ἄς μὴ γίνῃ πλέον λόγος περὶ ἀγωγῆς πλαδαρᾶς, εἰς κλειστοὺς χώρους, ἱκανῆς νὰ παρασκευάζῃ «γραμματισμένους χωρὶς μῦς». Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἐνδιαφέρει πρὸ πάντων εἶνε ἡ ὑγεία, εἶνε ἡ φυσικὴ δύναμις. Ὁ Ρουσσῶ ἐπανῆλθεν ἐπὶ τοῦ ἀντικειμένου τούτου εἰς τὰς «σκέψεις

περὶ τῆς κυβερνήσεως τῆς Πολωνίας». Ζητεῖ ἐκεῖ ὅπως εἰς ὅλα τὰ κολλέγια ἰδρῦσουν γυμναστήρια διὰ τὰς σωματικὰς ἀσκήσεις. «Εἶνε λέγει, τὸ σημαντικώτερον κεφάλαιον τῆς ἀγωγῆς, ὄχι μόνον πρὸς διαμόρφωσιν ῥωμαλέων ἰδιοσυγκρασιῶν, ἀλλ' ἀκόμη καὶ διὰ τὸν ἠθικὸν σκοπὸν»

Πράγματι ὄχι ἀπλῶς πρὸς χάριν τῆς ὑγιεινῆς, οὔτε διὰ νὰ ἰσχυροποιήσῃ τὸ σῶμα προτείνει ὁ Ρουσσῶ τὸ σχέδιον τῆς ἀγωγῆς του εἰς τὴν ἐξοχὴν, μὲ τὴν πλήρη ἐλευθερίαν τῶν κινήσεων μὲ τὰ τρεξίματα εἰς τὸ ὑπαιθρον, μὲ τὰ χαρῶπά παιγνίδια : Βλέπει εἰς τὰς φυσικὰς ἀσκήσεις ἓνα μέσον ἀναπτύξεως τῶν ἠθικῶν δυνάμεων, ἓνα προοίμιον εἰς τὴν ἀγωγὴν τοῦ θάρρους καὶ τῶν ἀρετῶν τοῦ χαρακτήρος. Ἀναμνήσεις τῆς Σπαρτιατικῆς ζωῆς ἢ τῆς στωϊκῆς θεωρίας φαίνεται ὅτι ἐνέπνευσαν τὸν Ρουσσῶ. Ὁ Αἰμύλιός του ἀνατρέφεται σκληραγωγικῶς. Τὸν σκληραγωγοῦν εἰς τὸ ψῦχος καὶ εἰς τὸν καύσωνα· τὸν συνηθίζουν εἰς τὰς στερήσεις. Δὲν ἐνδίδουν εἰς καμμίαν ἀπὸ τὰς ἰδιοτροπίας του, ἐὰν ὑποτεθῇ ὅτι ὁ μαθητῆς τῆς φύσεως δύναται νὰ ἔχη τοιαύτας. Ἐὰν τοῦ δίδουν ὅ,τι ζητεῖ τὸ κάνουν διότι γνωρίζουν ὅτι ἔχει πραγματικῶς ἀνάγκην αὐτοῦ. Καὶ ὁ Ρουσσῶ, ὁ ὁποῖος πρὸ μικροῦ ἐπανήρχετο σωφρόνως ἀπὸ τὴν παραδοξολογίαν εἰς τὴν κοινωνοημοσύνην, περνᾷ τώρα μ' ἓνα κίνημα ἀντίθετον καὶ μὲ τὴν αὐτὴν ἀνεσιν ἀπὸ εὐθέα καὶ ὀρθὰ παραγγέλματα εἰς τὴν γελοίαν καὶ παράλογον ὑπερβολὴν. Ὁ Αἰμύλιος βαδίζει γυμνόπους· κυκλοφορεῖ εἰς τὸ σκοτάδι χωρὶς κερί, χωρὶς φῶς. Ἴσως θὰ μάθῃ τοιουτοτρόπως νὰ μὴ φοβῆται τὰ σκότη, ἀλλὰ δὲν θὰ ριψοκινδυνεύσῃ νὰ σπάσῃ τὸ κεφάλι του, ἀφοῦ «τὰ μάτια τὰ ὅποια ἔχει εἰς τὰ ἄκρα τῶν δακτύλων» δὲν φαίνονται καθόλου ἀρκετὰ νὰ τὸν προφυλάξουν ἀπὸ ἓνα παραπάτημα ἢ ἀπὸ μίαν πτώσιν. Ἄς ἀφήσωμεν αὐτὰς τὰς ἐκκεντρικότητας, ὅπου χάνεται ἡ μεγαλοφυΐα τοῦ Ρουσσῶ. Καὶ ἄς βεβαιώσωμεν μόνον ὅτι ὑπερέβη ὅλους ἐκείνους, οἱ ὅποιοι ἐπὶ τῶν ἡμερῶν μας, ἀπαιτοῦν ἀγωγὴν

δραστηρίαν καὶ ἀρρενωπὴν, τὴν προπαρασκευάζουσιν ῥωμαλέους ἀνθρώπους, ἐπιτηδείους εἰς τὰ μέλη των, ἱκανοὺς ν' ἀντεπεξέλθουν προσωπικῶς, μὴ δυσκολευομένους ποσῶς νὰ προσφέρουν εἰς τοὺς ἄλλους καθὼς εἰς αὐτοὺς τοὺς ἰδίους πρακτικὰς ὑπηρεσίας, ἀληθῶς ὠπλισμένους διὰ τὴν ζωὴν, διὰ τὰς ὑλικὰς ἀσχολίας των τόσον, ὅσον διὰ τὰς δυσκολίας των καὶ τὰς ἠθικὰς δοκιμασίας των.

Θὰ παρέβλεπε κανεὶς τὰς προθέσεις τοῦ Ρουσσῶ ἂν ἐθεώρει μόνον ὑπὸ τὴν ὠφελιμιστικὴν ἔποψιν τὴν περίφημον θεωρίαν του περὶ τῆς ἀνάγκης τῆς προπαιδείσεως χειρωνακτικοῦ ἐπαγγέλματος. Βεβαίως ὑπάρχει δεκτὸν ἐν μέσον, βέβαιος βιοπορισμός, διὰ τὰς δυνατὰς ἡμέρας τῆς ἐναντιότητος καὶ τῆς καταστροφῆς. Σκέψις προνοητικότητος διὰ τὸν πλούσιον ὁ ὁποῖος, ἐξαίφνης περιερχόμενος εἰς τὴν πενίαν, θὰ εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ κερδίῃ τὴν ζωὴν του, δὲν εἶνε ξένη εἰς τὸ σχέδιον τοῦ Ρουσσῶ. «Πλησιάζομεν τὸν αἰῶνα τῶν ἐπαναστάσεων. Ποῖος ἡμπορεῖ νὰ σᾶς ἀπαντήσῃ τί θὰ γίνετε αὔριον;» Ἄλλ' ἐὰν κάμνη τὸν Αἰμίλιον ἐπιπλοποιόν, καὶ ὄχι ἐπιπλοποιὸν διὰ νὰ γελαῖ, ἀληθινὸν ἐργάτην, ὁ ὁποῖος θὰ συχνάζῃ τὸ ἐργαστήριον καὶ ὁ ὁποῖος δὲν θ' ἀφεθῇ ν' ἀπασχοληθῇ ἀπὸ τὸ ἔργον του ἀκόμη ἀπὸ τὴν ἐπίσκεψιν τῆς μνηστῆς του,—εἶναι ἀκόμη ἄλλα ἐλατήρια ποῦ τὸν καθοδηγοῦν: θέλει ν' ἀποκαταστήσῃ τὴν ἐργασίαν, καὶ ἰδιαιτέρως, τὴν χειροποίητον ἐργασίαν. «Πλούσιος ἢ πτωχός, ὁποῖος δὲν ἐργάζεται εἶναι λωποδύτης.» Ὑπάρχει ἐπίσης αὐτὴ ἡ παιδαγωγικὴ προαπασχόλησις ὅτι εἰς τὸν ἀνθρώπον δὲν εἶναι ἀποκλειστικῶς ἡ κεφαλή, ὁ ἐγκέφαλος, ποῦ εἶναι ἀναγκαῖον ν' ἀσκήσωμεν, ὡσὰν ὁ ἐγκέφαλος νὰ ᾔτο ὄλος ὁ ἀνθρώπος. Ὅτι ὀφείλομεν νὰ μάθωμεν νὰ κάμνωμεν χρῆσιν τῶν χειρῶν μας τόσον καλῶς, ὅσον τοῦ συλλογισμοῦ μας. Ὅτι τέλος ἡ χειροποίητος ἐργασία εἶναι καλὴ δι' ὄλον τὸν κόσμον, διότι ἀναπτύσσει τὴν φυσικὴν ἐπιτηδειότητα, τὴν σκληραγωγεῖ, τὴν ἐνισχύει εἰς τὰς πρα-

κτικὰς γνώσεις. Ὁ Ρουσσῶ θὰ ἐχειροκρότει τὰ πρόσφατα αὐτὰ λόγια τοῦ Ἰουλίου Λεμαίτρ: «Ὁ καιρὸς τῶν γυμνασιοπαίδων μας, ποῦ τὸν χάνουν δύο φορές, γιατί τὸν περνοῦν μὴ μανθάνοντες μίαν γλῶσσαν νεκράν, ἢ ὁποία καὶ ἂν τὴν ἐμάνθανον, θὰ τοῖς ἦτο σχεδὸν ἀνωφελής, θὰ ἐχρησιμοποιεῖτο καλλίτερον, δὲν λέγω εἰς τὴν σπουδὴν τῶν ζωντανῶν γλωσσῶν, τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, τῆς γεωγραφίας, — εἶναι πάρα πολὺ προφανές, — ἀλλὰ εἰς τὸ παιγνίδι, εἰς τὴν γυμναστικήν, εἰς τὴν λειτουργίαν...» Πρὸ πάντων θὰ ἐθέλγετο βλέπων πόσον τὸ χειρωνακτικὸν ἐπάγγελμα, εἰς τὸ ὁποῖον ἔδωκε τὴν προτίμησιν, ἐτιμήθη εἰς μερικὰ σχολεῖα τῶν χρόνων μας, εἰς τὴν Ἀγγλίαν, π. χ. εἰς τὸ κολλέγιον τοῦτο τῶν Μπεντάλ, πρωτότυπον τῆς Σχολῆς τῶν Ρὸς τοῦ Ντεμολέν, ὅπου τὰς κηπουρικὰς ἀσχολίας, τὰς ἀγροτικὰς ἐργασίας, διαδέχονται αἱ ἀσκήσεις τῆς λειτουργίας. Βλέπει κανεὶς ἐκεῖ τοὺς μαθητὰς καὶ κατασκευάζουν μὲ ἀληθινὸ κέφι κουτιά, χωρίσματα γραφείου, χωρίσματα βιβλιοθήκης, ὅπου τοποθετοῦν ἀκολουθῶς βιβλία, τὰ ὁποῖα ἔδесαν μὲ τὰ ἰδιά των χέρια.

Μὲ τὴν ἀσκήσιν τοῦ σώματος συνδέεται ἀμέσως ἐκείνη τῶν αἰσθήσεων. «Δὲν ἔχομεν πλέον παρὰ βραχίονας καὶ κνήμας, ἔχομεν ἐπίσης μάτια καὶ αὐτιά». Ἐνταῦθα ἀκόμη, ὁ Ρουσσῶ εἶναι ἐξαίρετος ὁδηγός. Ὁ Πεσταλότσι καὶ ὅλοι οἱ πάτρωνες τῆς αὐτονομήτου μεθόδου, ὅλοι οἱ ἐκθειασταὶ τῆς διδασκαλίας τῶν πραγμάτων, δὲν θὰ εἶναι ἢ μαθηταὶ του.

Ἡ ἀγωγή τῶν αἰσθήσεων εἶναι ὁ ὅρος ὅλων τῶν λοιπῶν. Κάποτε συνέκριναν τὸν Ρουσσῶ μὲ τὸν Δεσκάρτ, θὰ ἦτο ὁ «Δεσκάρτ τῆς εὐαισθησίας» διαδεχόμενος ἐκεῖνον τῆς κρίσεως. Εἶναι δικαιότερον νὰ τὸν προσεγγίσωμεν μὲ τὸν Κοντιγιάκ, τὸν ὁποῖον κατέτασσε μεταξὺ «τῶν καλλιτέρων συλλογιστῶν καὶ τῶν βαθυτέρων μεταφυσικῶν τοῦ αἰῶνος του». Καθὼς ὁ συγγραφεὺς τῆς *Πραγματείας τῶν αἰσθήσεων*, δέχεται τὸ ἀξίωμα: «Πᾶν ὅ,τι εἰσέρχεται εἰς τὴν

κρίσιν προέρχεται ἐκ τῶν αἰσθήσεων». Αἱ αἰσθήσεις εἶναι «αἱ πρῶται ιδιότητες αἱ ὁποῖαι σχηματίζονται ἐν ἡμῖν : εἶναι λοιπὸν αἱ πρῶται, τὰς ὁποίας πρέπει νὰ καλλιεργήσωμεν». Εἰς τὴν καλλιέργειαν ταύτην ὁ Ρουσσῶ ἀφιεροῖ τὰ δώδεκα ἔτη τῆς παιδικῆς ἡλικίας, εὐχαριστημένος ἐὰν «μετὰ τὸ μακρὸν τοῦτο ταξίδιον διὰ μέσου τῶν αἰσθήσεων μέχρι τῶν συνόρων τοῦ παιδικοῦ λογικοῦ» ἐπέτυχε νὰ κάμη τὸν Αἰμύλιον ὃν αἰσθητικόν, γνωρίζον νὰ βλέπη, ν' ἀκούη, νὰ ἐγγίζη, νὰ ἐκτιμᾷ τὰς ἀποστάσεις, νὰ συγκρίνη ὄγκους, βάρη Νὰ μία κερασιά πάρα πολὺ ὑψηλή. Πῶς θὰ κάμωμεν νὰ δρέψωμεν νὰ κεράσια ; Ἡ σκάλα τοῦ γειτονικοῦ σιτοβολῶνος θὰ εἶναι καλὴ δι' αὐτό ; Νὰ ἓνα ρυάκι πάρα πολὺ πλατὺ : Μία ἀπὸ τὰς σανίδας, ποῦ εἶναι στὴν αὐλὴ θὰ εἶναι ἀρκετὴ διὰ νὰ τὸ περάσωμεν ; . . .

Ὁ Αἰμύλιος, ὁ ὁποῖος ἀργότερα θὰ χειρισθῆ ἐπιδεξίως τὴν πλάνην, εἶναι ἐνωρὶς ἐπιτήδειος νὰ ὑπηρετηθῆ μὲ τὰ δάκτυλά του. Ὁ Ρουσσῶ, ὁ ὁποῖος δὲν μᾶς λέγει καθόλου πῶς τὸν ἔμαθε νὰ γράφη, αἰσχυρόμενος, λέγει, ν' ἀσχοληθῆ μὲ τοιαύτας λεπτολογίας, —καὶ ἐν τούτοις ἡ φύσις δὲν διδάσκει τὴν ὀρθογραφίαν— ἐνδιαφέρεται πολὺ εἰς τὴν σπουδὴν τοῦ σχεδίου : «Τὰ παιδιά, μεγάλοι μιμηταί, ἐδοκίμαζον ἔλα νὰ σχεδιάζουν».

Ὅ,τι ὁ Ρουσσῶ ἐκτιμᾷ εἰς τὰς δοκιμὰς αὐτάς, εἶναι ὀλιγώτερον, ἄλλως τε, ἡ τέχνη τοῦ σχεδίου αὐτὴ καθ' ἑαυτήν, ἢ τὰ κέρδη τὰ ὁποῖα θὰ ἀποκομίσῃ ἢ ἀγωγὴ τῶν αἰσθήσεων καὶ τῶν ὀργάνων τοῦ σώματος. Ἡ ἐξάσκησις τοῦ σχεδίου καθιστᾷ τὸ ὄμμα ἀκριδέστερον, τὴν χεῖρα πλέον εὐστροφον. Ἐννοεῖται, τὸ παιδίον δὲν θὰ σχεδιάσῃ ἢ κατὰ τὴν φύσιν. Δὲν θὰ μιμηθῆ τὰς ἀπομιμήσεις. Δὲν θὰ ἔχη ἄλλα πρόσωπα ἢ τὰ ἀντικείμενα. Ἄς προσθέσωμεν, ὅτι κάθε ἰδέα ὠραιότητος ἀπουσιάζει ἀπὸ τὴν πρώτην αὐτὴν κίνησιν τῆς ὑλικῆς ἀναπαραστάσεως τῶν πραγμάτων. Ὁ Ρουσσῶ δὲν σκέπτεται νὰ κάμη ἓνα καλλιτέχνην, ὄχι, ἀλλ' ἓνα γεωμέ-

τρην τὸ πολὺ πολὺ. Καὶ ἂν συνιστᾷ τὸ σχέδιον, εἶνε ὀλιγώ-
τερον ἵνα ὁ Αἰμύλιος ἀπομιμῆται τὰ πράγματα ἢ διὰ τὰ
τὰ γνωρίζῃ.

Αἱ αἰσθήσεις προπαρασκευάζουν τὰς ἰδέας. Διακρίνων
καθαρῶς τὰ ἀντικείμενα, ὁ Αἰμύλιος ἀσχεῖται ὀλίγον κατ' ὀλί-
γον εἰς τὸ νὰ κρίνῃ, δηλαδή εἰς τὸ ν' ἀντιληφθῇ τὰς σχέσεις
των. Ἄλλ' αἱ πρῶται κρίσεις του θὰ περιορισθοῦν αὐστηρῶς
εἰς τὴν σφαιρὰν τῶν ἐπαισθητῶν γνώσεων. Πρέπει ἢ
διδασκαλία νὰ ἔρχεται εἰς αὐτὸν ἐξ αὐτῶν τῶν πραγμάτων,
ὄχι τῶν λόγων. «Μὴν ἀπαγγέλλετε καθόλου λόγους εἰς τὸ
παιδίον, τοὺς ὁποίους δὲν δύναται νὰ ἐννοήσῃ. Καθόλου
περιγραφάς, καθόλου εὐγλωττίαν, καθόλου εἰκόνας. Περιο-
ρισθῆτε νὰ τοῦ παρουσιάσετε καταλλήλως τὰ πράγματα. Ἄς
μεταμορφώσωμεν τὰς αἰσθήσεις μας εἰς ἰδέας, ἀλλ' ἄς μὴ
πηδῶμεν ἀμέσως ἀπὸ τὰ ἐπαισθητὰ πράγματα εἰς τὰ δια-
νοητικά. — Ὁ Τουργκὼ εἶχεν ἤδη εἶπει: «Θέλω αἱ ἀφηρη-
μένα καὶ γενικαὶ ἰδέαι νὰ ἔρχονται εἰς τὰ παιδιά, καθὼς
ἔρχονται εἰς τοὺς ἄνδρας, βαθμηδόν, καὶ ὑψούμεναι ἀπὸ τῶν
ἐπαισθητῶν ἰδεῶν μέχρι αὐτῶν.» — Προχωρῶμεν πάντοτε
βραδέως ἀπὸ ἐπαισθητῆς ἰδέας εἰς ἐπαισθητὴν ἰδέαν. Γενι-
κῶς, μὴ ὑποκαθιστῶμεν ποτὲ τὸ σημεῖον εἰς τὸ πρᾶγμα ἢ
ὅταν μᾶς εἶναι ἀδύνατον νὰ τὸ δείξωμεν. Δὲν ἀγαπῶ τὰς
ἐξηγήσεις καὶ τοὺς λόγους. Τὰ πράγματα. Τὰ πράγματα.
Δὲν θὰ ἐπαναλάβω ποτὲ ἐπαρκῶς ὅτι δίδομεν πάρα πολλὴν
δύναμιν εἰς τοὺς λόγους. Μὲ τὴν φλύαρον ἀγωγὴν μας, δὲν
κάμνομεν παρὰ φλυᾶρους

Ἔρχεται ἐν τούτοις στιγμή, ὅπου πρέπει νὰ συγκατα-
νεύσῃ τις νὰ μεταχειρισθῇ τὰς ἀφηρημένας λέξεις καὶ ἰδέας,
νὰ σπουδάσῃ ἄλλο πρᾶγμα ἢ τὰ ἐπαισθητὰ ἀντικείμενα.
Εἰς τὴν ἐκλογὴν τῶν σπουδῶν, τὴν ὁποίαν προτείνει εἰς τὸν
Αἰμύλιον, ὁ Ρουσσῶ ὑπακούει εἰς μίαν ἀρχήν, εἰς ἓν μοναδι-
κὸν κριτήριον, ἐκεῖνο τῆς ὠφελιμότητος. Αὐτὸς ὁ μέγας
ὄνειροπόλος εἶνε ἓνας ὠφελιμιστής. Βεβαίως τὸ πρόγραμμά

του είναι βραχύ. Ἐγινε διὰ τὴν ἀπαρέσση εἰς τοὺς ἀπαιτου-
τας διὰ τὸν νέον τὴν ὀλοκληρωτικὴν ἐκπαίδευσιν, τὴν ἐγκυ-
κλῶσπαιδικὴν γνῶσιν. Ἄλλ' εἰς τὰς πρακτικὰς τάσεις του,
ἐγκαινιάζει, μετὰ χασμάτων, τὰ προγράμματα τῆς ρεαλι-
στικῆς ἐκπαιδεύσεως, ἡ ὁποία θὰ ἐπιβληθῆ ἐπὶ μᾶλλον καὶ
μᾶλλον εἰς τὰς νέας γενεάς. Ὁ Ρουσσῶ θὰ ἠδύνατο λαμπρὰ
νὰ εἶναι ὁ πατὴρ αὐτῆς τῆς διδασκαλίας, τὴν ὁποίαν οἱ
σύγχρονοί μας προσπαθοῦν ὄχι χωρὶς ψηλαφισμούς, νὰ
καθιερώσουν καὶ ὀργανώσουν ὑπὸ τὸν ὠραῖον τίτλον τῆς
νέας ἀγωγῆς. Τὸ ὄνομα εὐρέθη: Χρειάζεται ἀκόμη νὰ
πραγματοποιηθῆ τὸ πρᾶγμα.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ὁ σκοπὸς εἶναι τοῦ λοιποῦ καθω-
ρισμένος. Ἡ ἀλήθεια αὐτὴ ἐπιβάλλει ἵνα ἡ πνευματικὴ
ἀγωγή εἶναι προπαρασκευῆ κατ' εὐθείαν διὰ τὴν ζωὴν, καὶ
ὅτι τὸ ἐν χρήσει σύστημα πρέπει νὰ εἶναι ἐν μέρει κακόν,
ὅτι εἶναι καταδικασμένον νὰ ἐξαφανισθῆ, διὰ τὸν λόγον
τοῦτον ὅτι μετὰ τῶν πάρα πολὺ θεωρητικῶν σπουδῶν, τὰς
ὁποίας ἐπιβάλλει εἰς τὴν νεολαίαν καὶ τῶν πραγματικοτή-
των τῆς ζωῆς, μετὰ τῆς ζωῆς τοῦ μαθητοῦ καὶ τοῦ προ-
ρισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου, ὑπάρχει βαθεῖα δυσαρμονία, ὅτι ὁ
Γαὶν ἀπεκάλει «δυσαναλογίαν». Ἦδη ὁ Γκαίτε ἔλεγε, πεν-
τήκοντα ἔτη ἄλλως τε μετὰ τὸν Ρουσσῶ: «Ὅσον θεωρητικαὶ
γνώσεις, ὅση ἐπιστήμη, ἰδοὺ τί ἐξαντλεῖ τοὺς νέους μας
φυσικῶς καὶ ἠθικῶς. Τοὺς λείπει ἡ φυσικὴ καὶ ἠθικὴ αὐτῆ
ἐνέργεια, τῆς ὁποίας θὰ εἶχον ἀνάγκην διὰ νὰ κάμουν μίαν
ἀρμωστὴν εἰσοδὸν εἰς τὸν κόσμον»

Ὁ Ρουσσῶ δὲν ὀμιλεῖ ἄλλην γλῶσσαν. Ἡ φυσικὴ ἐνέρ-
γεια, ἔφθη ὅτι ἠθέλησε νὰ προικίσῃ δι' αὐτῆς τὸν Αἰμύλιον.
Περὶ τῆς ἠθικῆς ἐνεργείας δὲν ἔχει παραμικρὰν φροντίδα.
Αὐτὸς ὁ φιλόσοφος, τὸν ὁποῖον ἐπίστευον ὅτι ἐχάνετο εἰς
τὴν χώραν τῶν χιμαιρῶν, θὰ σᾶς εἶπη: «Ὅταν βλέπω ὅτι
εἰς τὴν ἡλικίαν τῆς μεγαλυτέρας ἐνεργείας, περιορίζουν
τοὺς νέους εἰς τὰς πλέον θεωρητικὰς σπουδὰς, καὶ ὅτι κατό-

πιν, χωρίς τὴν παραμικρὰν πείραν, ἐρρίφθησαν εἰς τὸν κόσμον καὶ τὰς ὑποθέσεις, εὕρισκω ὅτι δὲν προσβάλλουν ὀλιγώτερον τὸν κόσμον ἢ τὴν φύσιν. Καὶ δὲν ἐκπλήττομαι ἂν ὀλίγοι νέοι γνωρίζουν νὰ συμπεριφερθοῦν. Διὰ ποίου παραδόξου πνευματικοῦ παιγνιδίου ἐπιμένουν νὰ μᾶς μάθουν τόσα ἀνωφελῆ πράγματα, ἐν ᾧ «ἡ τέχνη τοῦ δρᾶν» λογίζεται διὰ τίποτε; Ἰσχυρίζονται ὅτι μᾶς μορφώνουν διὰ τὴν κοινωνίαν, καὶ μᾶς διδάσκουν ὡσὰν καθένας ἐξ ἡμῶν ὄφειλε νὰ περάσῃ τὴν ζωὴν του σκεπτόμενος μόνος εἰς ἓν κελλίον »

« Ἡ τέχνη τοῦ δρᾶν » δὲν εἶναι ἡ διατακτικὴ λέξις τῆς ἀγωγῆς τοῦ μέλλοντος ; Ὁ Ρουσσῶ ἔχει τὴν ἀξίαν ὅτι τὴν ἐπρόφερε, εἰάν δὲν ἔσχε τὸ τάλαντον νὰ συνδυάσῃ τὰ μέσα, τὰ ὅποια δύνανται νὰ πραγματοποιήσουν τὸ ἀποτέλεσμα. Θὰ ἠσθάνετο κανεὶς πειρασμὸν νὰ τοῦ ἀπαντήσῃ, ὅτι οὐχὶ ἀνατρέφων τὸν Αἰμύλιον ἐν τῇ μοναξίᾳ « ὡσὰν νὰ ἔπρεπε νὰ περάσῃ τὴν ζωὴν του σκεπτόμενος μόνος » εἰς τοὺς ἀγρούς, προσαρμόζει ἔφησον εἰς τὴν πραγματικὴν ζωὴν τῆς ἀνθρωπότητος. Ἀλλὰ τί ἐνδιαφέρει μία ἐπὶ πλέον ἀσυναρτησία ; Τοῦλάχιστον ὁ Ρουσσῶ ἠγνόησε ὅτι ἔπρεπε ν' ἀπαλλάξῃ τὴν ἐκπαίδευσιν ἀπὸ πᾶσαν περιττολογίαν τῶν πολυτελῶν σπουδῶν. Δὲν τὸ κάμνει χωρὶς ὑπερβολήν, ἄλλως τε. Πῶς νὰ μὴ τοῦ καταλογίσῃ τις τὴν περιφρόνησίν του διὰ τὰς ἀρχαίας κλασικὰς σπουδὰς, καὶ ἰδίως διὰ τὰς ἀρχαίας γλώσσας, περὶ τῶν ὁποίων τολμᾷ νὰ εἴπῃ ὅτι εἶναι « ἀνωφελεῖς εἰς τὴν ἐκπαίδευσιν ». Πάρα πολὺ ἀπηρνήθη, ὡς παιδαγωγός, τὰς φιλολογικὰς πηγὰς ὅπου, ὡς ἄνθρωπος τῆς σκέψεως καὶ ὡς συγγραφεὺς, ἐποτίσθη διὰ νὰ μορφώσῃ τὴν μεγαλοφυΐαν του. Οἱ φιλόλογοι θὰ διαμαρτυρηθοῦν, οὐχὶ ἄνευ λόγου, ἐναντίον μιᾶς τόσο ἐνόχου ἀπιστίας, ἀλλ' ὅλοι οἱ καλῶς σκεπτόμενοι ἄνθρωποι θὰ τὸν ἐπαινέσουν, διότι ἔκαμε νὰ ἐννοηθῇ ὅτι ὁ σκοπὸς τῆς ἐκπαιδεύσεως δὲν εἶναι νὰ σωρεύσῃ εἰς τὴν μνήμην ἀγόνους γνώσεις. Ὅτι τὸ σπουδαῖον εἶναι

νά μορφώση τὸν νοῦν διακριτικῆς μνήσεως εἰς σώφρονα ἐκλογὴν ὠφελίμων σπουδῶν, προτιμῶν ἀπὸ τὰς γνώσεις, τοῦ δὲν εἶναι παρὰ μάταιον στολίδι τοῦ πνεύματος ἐκείνας τοῦ τὸ τρέφουν, καὶ αἱ ὁποῖαι προκαταβολικῶς τὸ ἀσκοῦν εἰς τὴν πράξιν.

Ὁ Αἰμύλιος εἶνε δέκα πέντε ἐτῶν: Αἱ βραχυχρόνιοι σπουδαί του ἐπερατώθησαν. Δὲν ἔμαθε μεγάλα πράγματα. Ἄλλά, καὶ ἐδῶ εἶναι τὸ μέγα σημεῖον, εἶναι ἱκανὸς ὅλα νὰ τὰ μανθάνῃ. Ἄς μὴ ἐκλάβωμεν τοῦτον ὡς ἓνα σοφόν: Δὲν θὰ ἦναι. Ἄλλ' ἔχει τὴν προτίμησιν τῆς ἐπιστήμης. Ἡ φυσικὴ περιέργειά του ἤρεθίσθη. Κατὰ τὴν φράσιν, τὴν ὁποίαν ὁ Ρουσσῶ δανείζεται ἀπὸ τὸν Μονταίνιον, εἶναι, ἐὰν μὴ μορφωμένος, τοῦλάχιστον ἐπιδεικτικὸς μορφώσεως. Καμμία πρόληψις δὲν ἐκιβδήλωσε τὸ πνεῦμά του, οὔτε ἠλλοίωσε τὴν ἀκρίβειαν τῆς κρίσεώς του. Δὲν γνωρίζει τίποτε αὐθεντικῶς: Ὅλα τὰ ἔμαθε δι' ἑαυτοῦ. Τὸν ἐδίδαξαν ὀλιγώτερον τὰς ἀληθείας ἢ τὴν μέθοδον τῆς ἀνακαλύψεώς των. Τοῦ εἶπον: «Ζητεῖτε» καὶ εὔρε. Καὶ θὰ ἐξακολουθήσῃ οὕτω ὄλην του τὴν ζωὴν, ἐπὶ τῆς ὁδοῦ τῆς ἐπιστήμης, τὴν ὁποίαν τοῦ ἔδειξαν «μακρᾶς, ἀπείρου, βραδυπορεύτου.»

Εἰς τὰς ἐκπαιδευτικὰς μεθόδους τοῦ Ρουσσῶ, διακρίνομεν δύο ἐξαιρετοὺς τάσεις: Πρῶτον ὅτι, διὰ νὰ μάθωμεν καλῶς ὅτι διδασκόμεθα, χρειάζεται προσωπικὴ προσπάθεια, ἀναζητήσεις, εἶδος πρωτοτύπου ἀνακαλύψεως, καὶ ὄχι ἀπλῶς ἐργασία τῆς μνήμης καὶ μηχανικῆς προσκλήσεως. Κατὰ δεύτερον λόγον, τὸν σπουδαιότερον, δὲν εἶναι ἡ προσκτηθεῖσα γνῶσις εἰς τὸ τέλος τῶν σπουδῶν, τὸ ἐλαφρὸν φορτίον τῶν γνώσεων ἐπὶ τοῦ ὁποίου κατὰ τὴν ἐξοδὸν ἐκ τοῦ κολλεγίου ἀποκοιμούμεθα πάρα πολὺ συχνά. Εἶναι ἡ ἐπιθυμία νὰ εὐρύνη κανεὶς τὰς γνώσεις του καὶ ἡ ἱκανότης νὰ ἀποκτήσῃ νέας. Οἱ συντάκται τῶν παραφορτωμένων καὶ ἐγκυκλοπαιδικῶν προγραμμάτων τῆς ἐκπαιδεύσεώς μας, πρῶτοῦ ν' ἀρχίσουν τὰς συζητήσεις των ἀπὸ τὰς ὁποίας

ἐξέρχεται πάντοτε νέον ἐπὶ πλεόν βάρος, ἀκόμη ὅταν σχέδια μειώσεως εἶναι εἰς τὴν ἡμερησίαν διάταξιν, θὰ ἔπρεπε νὰ σκεφθοῦν καλῶς καὶ νὰ ἐπαναγνώσουν αὐτὸ τὸ ὠραῖον χωρίον τοῦ Αἰμυλίου: «Ὅταν βλέπω ἄνθρωπον, κατειλημμένον ἀπὸ τὸν ἔρωτα τῶν γνώσεων, ἀφηνόμενον νὰ μαγεύεται ἀπὸ τὸ θέλγητρόν των, καὶ νὰ τρέχῃ ἀπὸ τὸ μὲν εἰς τὸ δὲ χωρὶς νὰ γνωρίζῃ νὰ σταματήσῃ, πιστεύω ὅτι βλέπω ἓνα παιδί εἰς τὴν παραλίαν, μαζεῦον κογχύλια, ἀρχίζον νὰ φορτώνεται μὲ αὐτά, ἔπειτα, πειραζόμενον ἀπὸ ἐκεῖνα πυθ βλέπει ἀκόμη, ν' ἀπορρίπτῃ, ν' ἀναλαμβάνῃ, μέχρις ὅτου, κατάκοπον ἀπὸ τὸ πλῆθος των καὶ μὴ γνωρίζον πλεόν τί νὰ ἐκλέξῃ ἀπορρίπτει τέλος ὅλα καὶ ἐπιστρέφει κενόν....» Δὲν εἶναι ἡ εὐφροσύνη καὶ ἐπακριβεστάτη εἰκὼν τοῦ ὅ,τι εἶναι συχνότατα ὁ νεώτερος μαθητής, ἐξηγτημένος ὑπὸ τὸ βάρος τῶν ματαίων γνώσεων, παραφορτωμένος ἀπὸ σημειώσεις παντὸς εἴδους, ἀπογοητευμένος ἀπὸ ἀηδιαστικὰς σπουδὰς, καὶ τέλος ἐξερχόμενος ἀπὸ τὸ κολλέγιον μὲ τὰ χέρια σχεδὸν ἄδεια; Ὁ Ρουσσῶ συμφωνεῖ ἐδῶ μὲ τὴν μεγάλην Γαλλικὴν παιδαγωγικὴν παράδοσιν, παράδοσιν πλειστάκις παραβιασθεῖσαν εἰς τὰ ἐκπαιδευτικά μας σχέδια, τὴν θέλουσαν καθὼς ἔλεγεν ὁ Νικόλ «νὰ μὴ μεταχειριζώμεθα τὰς ἐπιστήμας ἢ ὡς ὄργανον διὰ νὰ μορφώσωμεν τὸ λογικόν». Τὸ ὅποῖον, ἐννοεῖται, δὲν ἐφαρμόζεται εἰς τὰς ἐπιστήμας ἢ ἐφόσον παίζουσι ῥόλον εἰς τὴν γενικὴν ταύτην μόρφωσιν, ἢ ὅποια εἶναι ὁ σκοπὸς τῆς δευτερευούσης ἐκπαιδεύσεως.

Ἐὰν τώρα ἐξετάσωμεν λεπτομερῶς τὸ πρόγραμμα τῶν ὠφελιμιστικῶν σπουδῶν, τὸ ὅποῖον ὁ Ρουσσῶ προτείνει εἰς τὸν Αἰμύλιον, θὰ δοκιμάσωμεν περισσοτέρας τῆς μιᾶς ἐκπλήξεις, εἴτε ἐξ αἰτίας ἐκείνου, τὸ ὅποῖον εἰς αὐτὸ παραδέχεται, εἴτε δι' ὅ,τι εἰς τοῦτο περιορίζει. Ὁ Ρουσσῶ εἶναι ὁ πλεόν ἀπατηλὸς τῶν παιδαγωγῶν. Τοιουτοτρόπως, θὰ προγράψῃ τὴν σπουδὴν τῆς ἱστορίας, καὶ εἶναι ἐν ἀπὸ τὰ παράδοξά του τὰ πλεόν δοκιμάζοντα τὴν ὑπομονήν. Κατὰ τοῦτο,

εἶναι, ἄλλως τε, λογικὸς μὲ τὸν ἑαυτὸν του. Ἄφ' οὗ πρέπει ν' ἀπομακρύνῃ τὸν Αἰμύλιον ἀπὸ τὰ ἀνθρώπινα», πῶς γὰ μὴ τοῦ ἀπαγορεύσῃ τὴν γνῶσιν ἐκείνων, ποῦ εἶναι νεκροί, ὅσον καὶ τὴν ἐπαφὴν πρὸς τοὺς ζῶντας; Ἡ ἱστορία εἶναι ὁ μέγας πράκτωρ τῆς κοινωνικῆς ἀναπτύξεως. Λοιπὸν, κατὰ τὴν πρώτην του ἀγωγὴν, ὁ Αἰμύλιος δὲν εἶναι παρὰ ἀτομικιστῆς, τέλειος ἐγωϊστῆς, ὁ ὁποῖος δὲν ἔχει κοινωνικὰ αἰσθήματα. Εἶναι γνωστὸν ἄλλως τε ποῖον ἰδιαίτερον συλλογισμὸν ὁ Ρουσσῶ ἐπεκαλεῖτο καὶ ἔκαμνε διὰ νὰ νομιμοποιήσῃ τὸν ἀποκλεισμὸν τῆς ἱστορίας: Τὸ ἀδύνατον διὰ τὸ παιδίον νὰ τὴν ἐννοήσῃ. Ἡ ἱστορία θὰ τοῦ ἦτο τόσο ἀπρόσιτος, ὅσον ἡ περὶ τοῦ Θεοῦ φιλοσοφικὴ ἰδέα. Ὡσὰν γὰ μὴν ὑπῆρχεν ἱστορία διὰ τὰ παιδιά, ἐκείνη τῶν περιγραφῶν καὶ τῶν διηγήσεων, ἐκείνη τῆς βιογραφίας τῶν μεγάλων ἀνδρῶν. Εὐτυχῶς ἐπὶ τοῦ ζητήματος τῆς ἱστορίας, καθὼς ἐπὶ τόσων ἄλλων, ὁ Ρουσσῶ ἐπολεμήθη, καὶ διὰ νὰ ἐπανορθώσῃ τὰς πλάνας του, ἢ νὰ διορθώσῃ τὰ κατὰ τὸ ἥμισυ ἐκούσια παράδοξά του, ἀρκεῖ νὰ κάμῃ ἐκκλησίαν ὁ Ρουσσῶ εἰς τὸν Ρουσσῶ. Ὁ νομοθέτης τῆς κυβερνήσεως τῆς Πολωνίας δὲν ὁμιλεῖ πλέον καθόλου ὡς ὁ θεωρητικὸς τοῦ Αἰμυλίου. Μακρὰν τοῦ νὰ καταδικάζῃ τὴν σπουδὴν τῆς ἱστορίας, θὰ ἔκαμνε μᾶλλον κατάχρησιν αὐτῆς.

Εἰς φράσιν, ἡ ὁποία διὰ τῆς ἐναργείας τῆς ὑπενθυμίζει ἐκείνην διὰ τῆς ὁποίας ὁ Ραμπελαὶ ἐκθειάζει τὴν σπουδὴν τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν ἐκείνην, τὴν ὁποίαν ὁ Γαργαντούας λέγει εἰς τὸν υἱὸν του: «Θέλω γὰ μὴν ὑπάρχῃ θάλασσα, ποτάμι, οὔτε πηγὴ, τῶν ὁποίων δὲν γνωρίζεις τοὺς ἰχθύς. Ὅλα τὰ πουλιὰ τοῦ ἀέρος, ὅλα τὰ δένδρα, τὰ δενδρύλλια τῶν δασῶν, ὅλα τὰ χορτάρια τῆς γῆς...» Ὁ Ρουσσῶ λέγει τὸ ἴδιον: «Θέλω ἵνα ἀφ' οὗ μάθω ἀνάγνωσιν εἰς τὸν νέον Πολωνὸν ν' ἀναγινώσκῃ τὰ πράγματα τοῦ τόπου του. Δέκα ἐτῶν γὰ γνωρίζῃ ὅλα τὰ προϊόντα, δώδεκα ὅλας τὰς ἐπαρχίας, ὅλους τοὺς δρόμους, ὅλας τὰς πόλεις, δέκα πέντε ἐτῶν γὰ γνωρίζῃ

ἄλλην τὴν ἱστορίαν τῆς, δέκα ἕξ ἄλλους τοὺς νόμους. Νὰ μὴν ὑπάρχη καθ' ἄλλην τὴν Πολωνίαν ὠραία πράξις, οὔτε ἄνθρωπος ἕξοχος, περὶ τῶν ὁποίων «νὰ μὴν ἔχη τὴν μνήμην καὶ τὴν καρδίαν πλήρεις». Δὲν θὰ ἠδύνατό τις καλλίτερον νὰ προπαρασκευάσῃ τὴν ἀγωγὴν τοῦ μικροῦ πολίτου, τοῦ μέλλοντος πατριώτου. Παρατηρήσωμεν ἐν τούτοις ὅτι, ἐν τῇ ἀποδοκιμασίᾳ του, ὁ Ρουσσῶ δὲν προχωρεῖ μέχρι τοῦ τέλους: Δὲν ὁμιλεῖ παρά περὶ τῆς ἐθνικῆς ἱστορίας. Ἡ γενικὴ ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος δὲν τὸν ἐνδιαφέρει καὶ μένει γράμμα νεκρὸν διὰ τὸν μαθητὴν του.

Ἀπεστερημένος τῆς γνώσεως τοῦ ἠθικοῦ κόσμου, ὁ Αἰμύλιος ἐξ ἄλλου θὰ τραφῇ μὲ τὴν γνῶσιν τοῦ ὕλικου κόσμου. Ἡ σπουδὴ τῆς φύσεως πρέπει νὰ πρωτεύῃ παντὸς ἄλλου. Δὲν εἶναι ὅ,τι σκέπτονται σήμερον οἱ παιδαγωγοὶ τῶν Ἑνωμένων Πολιτειῶν, οἱ ὅποιοι ἀποδίδουν τόσον μεγάλην σημασίαν εἰς τὴν ἐπιστήμην τῶν φυσικῶν πραγματικότητων; Ὅ,τι ἐκπλήττει, εἶναι ὅτι, εἰς τὸ πρόγραμμά του, ὁ Ρουσσῶ ἐγγράφει εἰς πρώτην γραμμὴν τὴν ἀστρονομίαν. Εἶναι ἐκείνη, τὴν ὁποίαν ὁ Αὐγουστος Κόντ θὰ μνημονεύσῃ, κὺτὸς ἐπίσης, πρώτην, εἰς τὸν κατάλογόν του τῶν ἐπιστημῶν καὶ εἰς τὸ σχέδιόν του τῆς θετικῆς ἐκπαιδεύσεως. Ἐπιτρέπεται νὰ διερωτηθῇ κανεὶς διατί. Δὲν εἶναι ἡ ὠφελιμότης, ἡ ὁποία δύναται νὰ τὴν συστήσῃ. Ὁ Αἰμύλιος θὰ ταξειδεύσῃ, ἀλλὰ δὲν εἶναι ποσῶς προωρισμένος νὰ ναυσιπλοήσῃ, καὶ δὲν βλέπει κανεὶς καθόλου ὅτι ἡ γνῶσις τῶν ἀστερισμῶν καὶ τῶν ἀστέρων δύναται νὰ τοῦ χρησιμεύσῃ. Εἶναι πιθανὸν ὅτι, ὅ,τι παρώτρυνε τὸν Ρουσσῶ εἰς τοιαύτην ἀπόφασιν, εἶναι ὅτι ἡ ἀστρονομία, ἡ φυσικὴ ἀστρονομία τοῦλάχιστον, εἶναι μία τῶν καλλίτερον ταιριαζουσῶν ἐπιστημῶν εἰς τὴν ἐφαρμογὴν τῆς μεθόδου τῆς αἰσθητῆς καὶ εὐθείας παρατηρήσεως τῶν πραγμάτων. Ὁ Αἰμύλιος, ὁ ὅποτος δὲν γνωρίζει τί εἶναι ἱπποδαστήριον ἢ γραφεῖον, σπουδάζει ἐν πλήρει ὑπαίθρῳ.